

ŞEHİR VE EŞRAF: OSMANLI DİYARBEKİR'İNDE EŞRAF

TOWN AND NOTABLES: NOTABLES OF DİYARBEKİR DURING OTTOMAN PERIOD

İbrahim ÖZCOŞAR¹

Öz

İslam/Osmanlı şehrine dair araştırmalarda göze çarpan özelliklerden biri de “*tek-tipçi*” ve “*merkeziyetçi*” yaklaşımların etkisidir. Bu yaklaşımlar, İslam/Osmanlı şehirlerini hiçbir özgün yanı bulunmayan iradesiz şehirler olarak tanımlama eğilimindedirler. Bu çalışmada, Osmanlı Dönemi Diyarbekir’inde, şehir eşrafının şehir yönetiminde etkin olma çabaları üzerinden bu yaklaşımın eleştirisi yapılmıştır. Yine bu örnek üzerinden, merkezin/iktidarların yönlendirdiği varsayılan İslam/Osmanlı şehri kavramına, şehirliyi merkeze alan bir açıyla yaklaşarak şehrin iradesi ve özgün yanları vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam/Osmanlı Şehri, Diyarbekir, Eşraf.

Abstract

One of the outstanding features about studies on Islamic / Ottoman towns is the impact of “monotype” and “centralized” approaches. These approaches tend to identify Islamic / Ottoman towns as flabby towns which do not have any original sides. This study criticizes these approaches through the efforts of town notables to be effective on the town administration in Diyarbekir During Ottoman Period. Over the same sample, it has tried to emphasize the town’s will and original sides through a townsman-based approach to Islamic/ Ottoman town concept which is assumed to be directed by the center/government.

Keywords: Islamic/Ottoman Town, Diyarbekir, Notables.

---

¹ Doç.Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, iozcosar@yahoo.com

Giriş: Teori ve Pratik Arasında İslam/Osmanlı Şehri

“Şehir ve Eşraf” başlıklı makalenin “Giriş” bölümüne geniş bir konuyu kapsayan bu başlıkla başlamak mantıklı mı? Özellikle de “Şehir ve Eşraf” başlığı bile “Osmanlı Diyarbekir’inde Eşraf” gibi bir uzantıyla konu, zaman ve mekân açısından olabildiğince sınırlandırılmışken. Oldukça özel bir alanda yazacaklarımız, şimdiye kadar ortaya konulan genel teorilerle ilişkisi bağlamında değerlendirildiğinde, bu başlık anlam kazanacaktır. Daha baştan şunu belirtmek gerekir ki; bu makale aslında Türkiye’de klasik şehir tarihi yazımına eleştirel yaklaşan bir dizi şehir tarihi çalışmasının bir parçasıdır. Dolayısıyla bu çalışma, Türkiye’deki şehir tarihi yazımına dair gizli bir eleştiriyi de içinde barındırmaktadır. Bu giriş biraz da bu gizli eleştiriyi açığa çıkarma amacı taşımaktadır.

Bu eleştirinin çıkış noktası, “İslam şehri” ve bu kavramın bir uzantısı olarak “Osmanlı şehri” kavramlarına oldukça sıkı şablonlar çerçevesinde “tek-tipçi” veya olabildiğince “merkeziyetçi” yaklaşımlardır. “İslam şehri” kavramı ve buna dair tartışmalar, ondokuzuncu yüzyıldan itibaren ortaya atılan “batı şehri” kavramı üzerinden “doğu”nun kendi şehirlerinin farkına varmasıyla ortaya çıktı. Modern dönemin ayrıştırıcı dili ve medeniyetlerin “kendine ait olanı” olabildiğince derin sınırlarla belirtmek/ayrıştırmak istemesi hem batı hem de İslam şehri kavramlarının derin bir teorik içerik kazanmasında önemli rol oynadı.

“İslam Şehri” kavramı, bir kısım oryantalistlerin “İslam’ın çöle ait olduğu fikrini takıntı haline getir(meleri)”² ya da “şehri batıya mahsus bir yapılanma olarak tanımlayıp, batı dışında onun ancak ilkel ve tamamlanmamış hallerine rastlanabileceğini”³ iddia etmeleri karşısında bir tepki olarak ortaya çıktı. Bu tepki zamanla, batı şehriyle yarışacak bir İslam şehri teorisi üretme çabasına dönüştü. İlginç bir şekilde bu çabaların ana dayanağı, İslam şehri kavramına oldukça üstün ve olumsuz bakan M.Weber’in teorileri oldu⁴. İslam şehri kavramının, batılı şehir teorilerinin etkisinde oldukça sıkı bir şablon olarak sunulması, şehir tarihi çalışmalarında İslam şehirlerinin her birinin kendine has özelliklerinin göz ardı edildiği araştırmalara yol açtı. Bu çalışmalarda İslam şehirleri, nerdeyse birbirinden hiç farkı olmayan tek-tip şehirler olarak tanımlandı.

Bu tek-tipçi yaklaşım, İslam şehri kavramının bir uzantısı olan Osmanlı şehri kavramını ve Osmanlı şehir tarihî araştırmalarını da etkiledi. Osmanlı şehri, İslam şehri kavramına dair yukarıda bahsedilen problemin yanında bir de Cumhuriyet Türkiye’siyle ilişkili bir dizi zihinsel problemin de etkisinde daha sıkı şablonlar çerçevesinde tanımlandı. Osmanlı’nın ardından kurulan Cumhuriyet, paradigmasını her şeyi merkeze çekip tek tipleştirme üzerine inşa etti. Homojenlik üzerine kurulu Cumhuriyet milliyetçiliği için merkezden uzaklaşma çeşitliliğin artması gibi önemli bir risk içeriyordu. Bu risk, tüm halkçı söyleme rağmen taşraya ait olanın hakir görülmesi ve tarihin ağırlıklı şekilde merkezden yönetildiği anlayışını zorunlu kıldı. Nihayet taşra keşfedilip yerel tarih, şehir tarihi gibi araştırmalar başladığında bile merkezi ön plana çıkaran yaklaşımda pek fazla değişiklik olmadı. Taşra ve şehir, merkezin belirlediği sınırların dışına çık(a)mayan bir “nesne” idi. Öyle ki; tarihî, kültürel, etnik, dinî ve coğrafi anlamda taşra olarak kabul edilen iki farklı Osmanlı şehriyle ilgili, iki farklı araştırmacı tarafından birbirinin aynısı tespitlerin/sonuçların elde

²R. Stephen Humphreys, *İslam Tarihi Metodolojisi, Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, çev.: Murtaza Bedir, Litera Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 281.

³Lütfi Sunar, “Weber’in Tarihsel Şehir Sosyolojisi: Modern Toplumun Temeli Olarak Şehir”, *Sosyoloji Dergisi*, sayı 22, 2011, s. 424.

⁴Bk. Abdurrahman Kurt, “Weber’in İslam Görüşü Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 19, sayı: 1, 2010, s. 7; Ayrıca bk. Bryan S. Turner, *Weber and Islam*, Routledge, London, 1998, s.141.

edildiği çalışmalar yapılabilirdi. Üstelik çalışılan yüzyıllar da farklıydı. Çünkü şehir, merkezin ‘kurduğu’ bir şeydi ve kesinlikle merkez üzerinden okunmalıydı⁵. Bu anlayışla kurgulanan Osmanlı şehri, teoriden ibaret olup, çoğu zaman şehrin kendisini değil, “merkezin şehir tahayyülünü” yansıttı.

Bu yaklaşımlar, Osmanlı şehir tarihi çalışmalarında şehirlerin özgün yanlarının ıskalanması sonucunu doğurdu. Oysa İslam dünyası geleneksel anlamda şehirlerin özgünlüğünü ön plana çıkaran yaklaşımlara hiç de uzak değildi. Onuncu yüzyılda Farabi, şehri tıpkı âlem ve insan gibi tabii bir varlık olarak tanımlayıp, insanın iradi yatkinlikleri gibi şehrin de iradi bir yapıya sahip olduğundan bahsediyordu⁶. Buna karşılık, Osmanlı şehir tarihi araştırmalarında şehirler tüm iradi özelliklerinden soyutlanıp, oldukça sıkı ve tutucu bürokratik bir yapının ürünü olarak sunuldu. Osmanlı şehirleriyle ilgili şu tespit, bu yaklaşımın bir yansıması olarak kabul edilebilir: “Bir ortaçağ imparatorluğu olan Osmanlı İmparatorluğu’nda, şehirlerin kuruluşu ve mevcut şehirlerin gelişmesi, bütünüyle devletin ihtiyaçları doğrultusunda takip ettiği politikalar tarafından belirlenmiş, bu suretle kurulan ve geliştirilen şehirlere, devlet tarafından idari, kültürel, ekonomik ve askeri fonksiyonlar yüklenmiştir. Osmanlı şehirlerinin ne tür bir hayat süreceğini, bu fonksiyonlar büyük ölçüde belirlemiştir.”⁷

Bu ve benzeri yaklaşımlar, aksi iddia edilse bile, İslam/Osmanlı şehirlerinin kendilerini gerçek şehirli yapılar haline getirecek belediye kurumlarından ve siyaset öz bilincinden yoksun olduğu şeklindeki oryantalist yaklaşımın etkisindedirler⁸. Bu etkiyle, batı merkezli sosyal bilimin şehir analizi üzerinden, İslam/Osmanlı şehri “dini, siyasi ve iktisadi bakımlardan merkeze bağlı yerleşim birimleri olarak, özgün, özerk mesleki teşkilatları, kent kültürü ve kente aidiyet bilinci üretemeyen sosyal yapılar olarak tanımlamaktadır”⁹.

Bu çalışmada, İslam/Osmanlı şehrini tamamen merkez/iktidar üzerinden kurgulayan yaklaşımın İslam/Osmanlı şehrini tanımlamaktan aciz kaldığı önermesi, tarihin imkanları dahilinde belki de tarihçi için “ampirik” sayılabilecek verilerle ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmanın sınırları da bu amaca yönelik olarak merkezi yönetimin/iktidarın en etkili olduğu idari/siyasi alan olarak belirlenmiştir. Bu çalışmada, İslam/Osmanlı şehirlerine dair yukarıda eleştirisi yapılan analojik yaklaşımlar aşılmaya çalışılarak, Osmanlı dönemi Diyarbakir’inde şehrin iradesi olarak nitelendirebileceğimiz ve şehirli kimlikler arasında ön plana çıkan eşraf ile bunların şehir idaresindeki rolleri incelenecektir. Ancak belirtmek gerekir ki, çalışmanın yoğunlaştığı alan itibarıyla eşrafın, şehirdeki idari etkisini ön plana çıkarması, merkezi iktidarın rolünün görmezden gelindiği ya da tamamen yok sayıldığı şeklinde anlaşılmalıdır.

Diyarbakir Eşrafı

“Eşraf”la ilgili kavramsallaştırmalar genellikle “ayan, erkân, vüçûh” kavramları üzerinden yapılır¹⁰. Osmanlı resmi kayıtları da “vüçuh-ı memleket”, “ayan-ı memleket”,

⁵ Merkezci yaklaşımlarla değerlendirme sadece Osmanlı sınırları içinde merkeze bağlı bir taşra tanımı getirmiyordu. Aynı zamanda Osmanlı/Doğuyu da başka bir merkezin taşrası olarak tasarlıyordu. Buna göre; Osmanlı coğrafyasında yaşanan tüm gelişmelerin ana hatta tek yönlendiricisi ve belirleyicisi batıydı. Batı merkez, Osmanlı taşraydı. Dolayısıyla dünya merkez-taşra ilişkisi içinde bir sisteme sahipti.

⁶Fatih Toktaş, “Fârâbî’nin Kitâbü’l-Mille Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi”, *Divân*, 2002, sayı: 1, s. 248.

⁷ Fatma Acun, “Osmanlı Şehirlerinde Devlet ve Sivil Toplum”, *Sivil Toplum* 3(10), 2005, s. 51

⁸ Bk.; Humpreys, *İslam Tarihi Metodolojisi*, s.281

⁹ Celaleddin Çelik, “İslam Şehri’nden Şehir İslam’ına: Tarihsel Tecrübeden Sosyolojik Pratiğe Şehrin Medeniyet Kodları”, *Milel ve Nihal*, 9 (3), 2012, s. 143.

¹⁰ Özcan Mert, “Ayan” maddesi, *DİA*, c. 4, 1991, s. 195

“eşraf-ı hanedan”, “muteberân” diye nitelenen şehirli seçkinlerden bahseder. Eşraf, bu kavramlarla ilişkili olarak; “Osmanlı şehir toplumunda devlet ile reaya arasındaki ilişkileri düzenleyen, hem reayanın temsilcisi durumunda bulunan, hem de devlet emirlerinin uygulanmasında resmi görevlilerin yardımcısı¹¹” şeklinde tanımlanır. Konuyla ilgili çalışmaların önemli bir kısmında, bu ve benzeri tanımlar tekrarlandıktan sonra eşraf (veya buna karşılık kullanılan diğer kavramlar) tüm yerel özellikleri ayıklanarak devletin resmi görevlileri olarak sunulur. Oysa eşrafın en belirgin özelliği bulunduğu konumunun yerel gücünden kaynaklanıyor olmasıdır. Eşrafa gücünü kazandıran (genellikle olduğu gibi bu gücü onu resmi bir göreve taşımış bile olsa) unsurlar oldukça yereldir ve eşrafla ilgili açıklamalarda ön plana çıkarılması gereken de bu yerelliktir.

Bu arada belirtmek gerekir, geleneksel bir kimlik olarak eşraf geleneksel kimliklerin genel özellikleri çerçevesinde bireysel kimliğe değil bir grup/cemaat kimliğine işaret eder. Bu grup kimliği de kendini bir şehre aidiyet üzerinden tanımlayan ailelere gönderme yapar. Daha açık bir ifadeyle; şehirli aileler içinde farklı açılardan ön plana çıkanlar ve güç elde edenler “eşraf” olarak tanımlanır. Ancak eşrafı, İslam/Osmanlı şehirlerinin doğası gereği, modern dönemin katı sınıfsal teorileri ile açıklamak mümkün değildir. Belki de eşrafı diğer şehirli kimliklerden ayıran özelliklerden bahsederken, P.Bourdieu’nun ‘farklılık’ kavramını kullanmak daha doğru olacaktır¹².

Eşraf tanımı tam olarak da bu farklılıkların altının çizilmesi sonrasında ortaya çıkabilir. Bu farklılıkları, Osmanlı dönemi Diyarbakir’i¹³ üzerinden şöyle değerlendirmek mümkündür. Öncelikle eşraf aileleri kendilerini tanımlarken, diğer şehirlilerden farklı olarak “...zâde” veya “...oğlu” (Kürtçe “mal” veya Arapça “beyt” de olabilir) uzantılarıyla ifade edilen aile isimlerini, özel bir önem atfederek, kullanırlardı. Osmanlı resmi kaynaklarında eşraftan olmayan bir şehirli kendi adı, baba adı, mahallesi ve mesleği üzerinden tanımlanırdı. *Medine-i Amid mahallatından Şeyh Matar mahallesi sakinlerinden mumciyan esnafından Ahmed bin Abdullah* gibi. Ancak eşraftan biri bunlara ek olarak özellikle aile isimleriyle anılmaya özel bir ihtimam gösterirdi. Çünkü bu isim daha baştan itibaren, ailenin geçmişi veya o günkü konumu üzerinden kişiye bir ayrıcalık atfedilmesini sağlardı. Osmanlı dönemine ait kaynaklarda Diyarbakir’de “zâde” ifadesini kullanan ve eşraftan kabul edilen şu ailelere rastlamaktayız: Ağazâde, Alaybeyzâde, Alemdarzâde, Alizâde, Azizzâde, Bahaeddinzâde, Behzadzâde, Bezîkiöğlü, Bindanlızâde, Buzcuzâde, Camidizâde, Cerciszâdeler, Cizrelizâde, Çakçakzâde, Çavuşzâde, Çelebizâde, Çerhizâde, Dağkapuluzâde, Dedezâde, Dellabaşızâde, Direkçizâde, Dizdarzâde, Duhanizâde, Dumanzâde, Emirizâde, Erdebilzâde, Eskiçizâde, Fethizâde, Fettahzâde, Ganizâde, Güranzâde, Hafizzâde, Halifezâde, Hamamcızâde, Hammalzâde, Hasankeyflizâde, Haşimzâde, Haydarzâde, Hindizâde, Hocazâde, Hüveydanizâde, İskender Paşazâde (İskenderzâde), Kadızâde, Kara Hocazâde, Karabekirzâde, Karamanlızâde, Kefevizâde, Kefevizâde, Kethüdazâde, Kettanzâde, Kiblelizâde, Kılıçzâde, Kiki (zâde), Köprüyapanzâde, Kulkulacızâde, Küçük Ahmedzâde, Kürdoğlu, Melikzâde, Millizâde, Mollazâde, Muhtarzâde, Müftizâde, Müsafirzâde, Narizâde, Paşazâde, Pençecizâde, Piranizâde, Pirinçzâde, Recaizâde, Reiszâde, Saçılızâde, Saidzâde, Sandıkçızâde, Sarrafzâde, Saruluzâde, Semanzâde, Seyfizâde, Sinanzâde, Siyavuşzâde,

¹¹Özer Ergenç, “Osmanlı Klasik Dönemindeki «Eşraf ve A'yan» Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları III*, İstanbul 1982, s. 106.

¹² Bk.: Pierre Bourdieu, *Pratik Nedenler*, çev: Hülya Uğur Tanrıöver, Hil yayınları, İstanbul 2005, s. 26

¹³ Bu makalenin mekân sınırı asıl itibarıyla Osmanlı döneminde Diyarbakir eyaletinin paşa sancağı olan ve bugün Diyarbakir olarak isimlendirilen “Amid” şehridir. Ondokuzuncu yüzyıla kadar şehir merkezi için genellikle “Amid” kullanılmıştır. Ondokuzuncu yüzyıldan sonra ise Amid’in yanında Diyarbakir de şehir merkezi için kullanılır olmuştur. Bu çalışmada karışıklıkların önüne geçmek amacıyla şehir merkezi Amid için sadece Diyarbakir kullanılacak, eyalet kastedildiği zaman ise Diyarbakir eyaleti denilecektir.

Subaşızâde, Süleymanzâde, Şamlızâde, Şefikzâde, Şekerciyan, Şeyhanlızâde, Şeyhzâde, Tütüncüzâde, Velizâde, Yasinzâde, Yazıcızâde, Zazazâde, Zülfüzâde¹⁴.

Bu ailelerin, eşraftan sayılma sebepleri farklıydı. Bu sebeplerin başında ekonomik güç geliyordu ve nerdeyse eşrafın hepsinde aranan ortak özelliklerden biriydi. Şehrin eskilerinden olmak da önemli bir sebepti, ancak şehre sonradan gelenlerin de eşraf sınıfı içine girmesi çok zor değildi. Osmanlı hâkimiyetinin ilk yıllarında, hâkimiyetin yerel ayağını oluşturmak için resmi görevler verilen ailelerin zaman içinde elde ettiği güç de bu sınıf içinde yer almalarına sebep olabiliyordu. Geçici bir görevle şehre gelen üst düzey görevlilerin aileleriyle birlikte şehirde kalmaya devam etmeleri halinde de yerleşik seçkinlere dönüşmesi mümkündü. Aile bireylerinden birinin farklı bir dönemde konjoktürel bir sebeple de olsa, idari bir görevi üstlenmiş olması aileyi bu sınıf içine sokabiliyordu. İlmî konularda ön plana çıkan aileler bu yönleriyle elde ettikleri ayrıcalıklarla eşraf içinde sayılıyordu. Şehir yönetiminde ön plana çıkan kadı/naib ve müftü gibi görevliler genellikle bu ailelerden seçiliyordu. Seyyidlik de hem toplumca hem de devletçe önem atfedilen bir özellik olarak bir aile için eşraftan sayılmanın sebepleri arasındaydı. Şehirli nüfus dışında, köken olarak kırsaldaki aşiretlerin şehirlileşen kısmı olarak nitelendirebileceğimiz ve güçlerini başlangıçta aşiretlerinden alan ancak zamanla bu güçle birlikte eşrafın dayandığı güçlerin en azından bir kısmını da elde eden bir sınıf da mevcuttu. Bazen de eşrafılık yukarıda saydığımız sebeplerin sadece birinden değil birkaçından birden kaynaklanabiliyordu.

Yukarıda saydığımız Diyarbekirli ailelere, eşraf olma ayrıcalığını kazandıran özelliklerin neler olduğuna dair kaynaklardan bazı bilgilere ulaşmaktayız. Hammalzâde, Dizdarzâde, Hamamcızâde, Ağazâde, Alaybeyzâde, Alemdarzâdeler muhtemelen şehirdeki resmi görevleri ve tımar elde etmeleriyle ön plana çıkmışlardı. İskenderpaşazâdeler, Diyarbekir eyaletinin onikinci beylerbeyi olarak 1551-1564 arasındaki görevi boyunca şehirde ikamet eden İskender Paşa'nın şehirde kalan ailesinin devamıydı. İskender Paşa daha sonra başka görevlere atanmasına rağmen ailesinin bir kısmı şehirde kalmış ve hem İskender Paşa'nın şehirdeki mal varlığı hem de vakıflarının mütevelliliği ailenin uzun süre eşraf sınıfı içinde yer almasını sağlamıştı. Azizzâdeler Şeyh Mahmud Urmevi'nin neslinden geliyorlar ve şehirde Nakşibendiliği temsil ediyorlardı. Hüveydanizâdeler "*sülale-i kadiriyyeden*" diler ve Kadiri temsilcisi olarak biliniyorlardı. Gülşenizâdeler ise Gülşeniliğin kurucusu İbrahim Gülşeni'nin soyundan gelenler olarak tarikat etkisiyle şehir eşrafi arasına katılmışlardı. Kefevizâde, Camidizâde, Mollazâde, Müftüzâde, Cizrelizâde aileleri ise şehrin meşhur ulema ailelerindendi. Bu aileler ulema sınıfının sağladığı entellektüel sermayeyi müftülük, kadılık ve müderrislik yaparak kazanca dönüştürüyorlardı. Ayrıca bu ailelerin daha genç ve az eğitim almış bireyleri şehrin kalemiye işlerinde oldukça aktif görevler alıyorlardı. Şeyhzâde, Küçük Ahmedzâde ve Güranlızâdeler hem seyyid hem de ulemadan olarak zaman zaman nakibüleşraf kaymakamlığını üstlenmişlerdi. Seyyidlik toplum içinde önemli bir nüfuz kaynağı ve devlet nezdinde önemli bir vergiden muafiyet ile gelir kaynağı olarak özellikle korunan bir özellikti. Bu sebeple seyyidlik iddiasında bulunup yeşil sarık takanlar, nakibüleşrafların şikâyetleri üzerine seyyid olduklarını mahkeme önünde ispatlamak zorunda bırakılıyorlardı¹⁵. Şeyhzâdeler aynı zamanda Güranzâdelerle birlikte şehrin önemli yönetici aileleri arasındaydı. Millizâde ve Kikizâdeler ise asıl itibarıyla aşiret mensubuydular. Öyle anlaşılıyor ki aşiretten bazıları şehre yerleşmiş, muhtemelen hem ekonomik güçleri hem de mensup oldukları aşiretin nüfuzu sayesinde şehir eşrafi arasına dâhil olmuşlardı.

¹⁴ Aile isimleri bu makalede kullanılan şu kaynaklardan derlenmiştir: Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, BOA Sicil-i Ahval Kayıtları ve AliEmirî, *Diyarbakir A'yanınınMevakib ve Eşrafının Terceme-i Halleri*, tarih yok (Bu eser Millet Kütüphanesi, 750 [eski kayıt no] ve CD 2522 [yeni kayıt no] numaralarıyla kayıtlıdır.).

¹⁵DŞS 590, Evail-i Cemaziye'l-ahir 1233 tarihli belge.

Bunlar dışında, kişisel girişimcilikleriyle hem kendilerini hem de ailelerinin eşraf arasına girmesini sağlayan kişilerden de bahsedilebilir. 1585-1587 tarihlerinden Musul valiliği yapan Melik Ahmed Paşa¹⁶ ve ünlü Cemilpaşazâdelerin babası Ahmed Cemil Bey¹⁷ kendi yetenek ve girişimcilikleriyle şehir eşrafı arasına girmeyi başarabilmiş isimlerdi.

Yukarıda saydığımız eşraf ailelerinin önemli özelliklerinden biri de, hemen hiçbirinin etkinliğini sürekli kılamamış olmasıdır. Her dönem etkili olan eşraf aileleri yerine, dönemsel etkileri oldukça fazla olan aileler olduğu gerçeği, eşrafı aile bağları ve özellikleri üzerinden süreklilik kazanmış yapılardan çok şehrin kendi şartları içinde durmadan/yeniden ürettiği sosyal kategoriler olarak kabul etmeyi gerektirir. Bir yüzyılda veya dönemde oldukça baskın bir aileden sonraki bir yüzyılda/dönemde hiç bahsedilmiyor olması böyle açıklanabilir. Öyle anlaşılıyor ki, tarikat ve ilmiye birikimi dışındaki ekonomik veya idari güçlerle elde edilmiş birikimleri nesilden nesile aktararak uzun süre devam ettirmek eşraf için çok kolay değildi. Bir aile için eşraf kalabilmek, eşraf özelliği kazandıran sebeplerin ve koşulların devamlılığıyla ilişkiliydi. Bunun için “*ailelerin kuşaktan kuşağa aktardıkları ekonomik, kültürel, sosyal kaynaklar kadar bu kaynakları harekete geçirecek psişik ve moral enerjiye sahip bireylerin yetiştirilmesini aile gelenekleri, mitleri ve hatta hayallerini taşıyan karakterlerin üretimini*”¹⁸ devamlı kılmaları gerekiyordu.

Ekonomik gücü devam ettirmenin en kolay yolu evladiyet vakıflarıydı. Bu vakıflar, han, hamam gibi büyük işletme kuruluşları bakımından ele alındığında, hem kapital oluşumu hem de sürekli büyük sermaye ve iktisadi işletmeler için en önemli yatırım şekliydi¹⁹. Bu yatırım şekliyle ailenin mal varlığı belli kurallar üzerinden ve belli oranlarda sürekliliğe sahip olabiliyordu. Ancak eşraflık sadece ekonomik sebeplere bağlı değildi. Aile içinde bunu devam ettirecek nitelik ve yeterlilikte kişiler de yetişmeliydi. Kısacası aileler güçlerini devam ettirebilmek için bir yandan ekonomik yatırım yaparken diğer yandan insana yatırım yapmak zorundaydılar.

Eşrafın, kendisine eşraf özelliği kazandıran sebep ne olursa olsun, ana varlık sebebi olarak gördüğü şehirle arasında özel bir ilişki düzeyi vardı. Kargaşa, siyasi istikrarsızlık ortamları, gelip-geçici hanedanların güvenilmezliği vs. şehri olumsuz etkileyebilecek her türlü gelişme eşrafı da doğrudan etkileyecek gelişmelerdi. Bu tür olumsuzlukların ortaya çıkma ihtimali eşrafın, şehrin güvenliği için kaygı duymasını ve bu kaygıları ortadan kaldıracak gücü hep elinde tutma eğiliminde olmasını zorunlu kılıyordu. Eşraf, hem bu sebeple hem de önemli bir güç ve ekonomik gelir kaynağı olduğu için iktidar kim olursa olsun, şehrin idaresinde etkin olma çabası içindeydi. Diyarbakir’in Osmanlı hâkimiyetine girmesi süreci ve sonrasında şehir idaresinde eşrafın etkinliği, eşrafın bu özelliğini gözler önüne sermektedir.

¹⁶ Melik Ahmed Paşa, genellikle Evliya Çelebi'nin himayesinde seyahat ettiği Sadrazam Melek Ahmed Paşa ile karıştırılır. İki paşa arasındaki ayrıma Evliya Çelebi şöyle değinir: “Hân vüzerâlarından Ekrâd-ı (---) (---) dan bir sâhib-i hayrvezîr-i dilîr imiş. Ammâ efendimiz gibi "Melek Ahmed Paşa" nâmlı değil imiş, "Melik Ahmed Paşa" imiş.” *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz.: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı yapı Kredi yayınları, İstanbul 2004, c 4, s. 25

¹⁷ Bk., Cemalettin Canlı ve Halil İbrahim Uçak, *Hattın Dört Yanında Cemilpaşazadeler*, Dipnot Yayınları, Ankara 2012.

¹⁸ Ayşe Nilüfer Durakbaşa, “Taşra Burjuvazisinin Tarihsel Kökenleri”, *Toplum ve Bilim*, 2010, sayı 118, c. 1, s. 12.

¹⁹ Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, s.262.

Eşrafın Tercih: Osmanlı Hâkimiyeti

Klasik anlatılar içinde Diyarbakır'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesi, Osmanlı Devleti'nin tek taraflı iradesinin sonucu olarak değerlendirilir. Ancak kaynaklar, Osmanlı hâkimiyetinin nerdeyse şehir eşrafının zorlamalarıyla olduğunu göstermektedir.

Diyarbakır'da Osmanlı hâkimiyeti, oldukça baskıcı bir Safevi iktidarı karşısında bölgedeki Kürt emir(lik)lerinin ve şehir eşrafının Osmanlı ile ittifakları sonrasında gerçekleşti. Kürtlerin Osmanlı'ya bölgedeki desteği o kadar güçlüydü ki, Safevilerin bazıları, Yavuz Sultan Selim'in İran seferinin Kürt emirlerinin çağrısı üzerine gerçekleştiğine inanmaktaydılar²⁰. Bununla birlikte Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail'e karşı kazandığı zaferden sonra Diyarbakır ve çevresini doğrudan Osmanlı hâkimiyetine almak hususunda çok acele etmemiştir. Çaldıran Savaşı (1514) öncesinde Safevilerin bölgedeki yönetim merkezi olan şehir, bu savaşta Safevi valisi Ustaclu Muhammed Han'ın ölmesi üzerine, Safevi askerlerini kovarak Osmanlı Devleti'ne tabii olduklarının ilan etti. Bunun üzerine şehir, Safevi valilerinden Karahan tarafından kuşatıldı. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, şehir halkı bir yılı aşkın bir süre Osmanlı yardımını gelmeden eşraftan Ahmed Çelebi'nin liderliği, İdris-i Bidlisî'nin yönlendirmeleri ve yerel güçlerin desteğiyle Safevilere karşı direndi²¹.

Kuşkusuz bu direniş, şehrin iradesinin bir yansımasıydı. Diyarbakırlilerin Osmanlı taraftarı bir tutum takınmasında mezhep farklılığı önemli bir sebepti. Ancak tek sebep olduğu söylenemez. Aslında şehir, iktidarlar/hanedanlar/imparatorluklar arası savaşlara oldukça alışkındı ve bu konuda tarihî bir tecrübeye sahipti. Bu tecrübe kendilerini şehrin sahibi olarak gören eşrafa şehrin güvenliğini sağlayabilecek stratejiler geliştirme yeteneği kazandırmıştı. Eşraf, Safevilere karşı Osmanlı yanlısı bir siyaset takip ederken bu yeteneği kullanıyordu. Öncelikle, Safeviler eşrafın şehirdeki etkinliğini devam ettirmesine izin vermemişler ve baskıcı bir politika izlemişlerdi. Aynı zamanda Çaldıran Savaşı, sonrası Osmanlı Devleti'nin gücünün anlaşılması da Osmanlı yanlısı siyasetin önemli sebepleri arasındaydı. Şüphesiz, eşraf siyasi göstergeleri okuyabilecek tecrübeye sahipti ve Safevilere karşı çıkarken tüm göstergeler Osmanlı Devleti'nin daha güçlü olduğunu işaret ediyordu.

Şehrin, Osmanlı taraftarı bir siyaset izleyip Safevi kuşatmasına bir yılı aşkın süre dayanmasına rağmen, Dulkadiroğulları ile ilgilenen Yavuz Sultan Selim şehre yardım göndermemişti.²² Diyarbakır halkının ve İdris-i Bidlisî'nin ısrarlı talepleri karşısında Yavuz Sultan Selim tarafından Dergâh-ı âlî müteferrikalarından Diyarbakırlı Yiğid Ahmed bir miktar askerle şehre yardım için gönderildi²³. Muhtemelen Safevi kuşatmasına karşı büyük bir direnç gösteren şehir halkının hem direniş gücünü sürekli kılmak hem de henüz askeri yardım yapamayacak Osmanlı Devleti'nin şehre sembolik de olsa desteğini göstermek üzere böyle bir isim tercih edilmişti. Hem Diyarbakır'e Yiğid Ahmed'in gönderilmiş olması hem de İran seferinin başından beri Yavuz Sultan Selim'e danışmanlık yapan ve bölgedeki yerel güçler ile irtibatını sağlayan İdris-i Bidlisî'nin en önemli özelliklerinden birinin Diyarbakır eşrafiyla aralarında "*uhuvvet ve sadakat-ı kadime olma(sı)*"²⁴, Osmanlı Devleti'nin şehri hâkimiyetine almadan eşrafla irtibata geçtiğini ve eşrafi dikkate aldığını göstermektedir.

²⁰İdris-i Bidlisî, *Selim Şah-nâme*, haz. Hicabi Kırılgaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s.261.

²¹Bidlisî, *Selim Şah-nâme*, s. 279; Hoca Sâdeddin, *Tâcû't-tevârih*, İstanbul 1280, c.II, 299-303; Nejat Göyünç, "*Diyarbakır*" maddesi, DİA, 1994, c. 9, s.466 .

²²Bidlisî, *Selim Şah-nâme*, s. 255; Hoca Sâdeddin, *Tâcû't-tevârih*, c.II, s. 303 vd.

²³Bk; Ahmet Kankal, "Diyarbakır'ın Osmanlı'ya İlhakında Emeği Geçenlerden Biri: Yiğit Ahmed", *Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyum Bildirileri*, Diyarbakır 2004, s. 611-615.

²⁴ Ali Emirî, Bidlisî'nin bu özelliklerine şöyle değinir. "... *bi'l-cümle Kürdistan ve İran'ın ayan ve erkânıyla mu'ârefe-i sabıkası olduğu ve bilhassa (Amid) eşraf ve ayanıyla meyanelerinde uhuvvet ve sadakat-ı kadime*

Diyarbakir eşrafının, İdris-i Bidlisî aracılığıyla ısrarla yardım talebi karşısında Yavuz Sultan Selim tarafından, Diyarbakir'e destek olmak ve bölgeyi Osmanlı hâkimiyetine katmak için Bıyıklı Mehmed Paşa'yı görevlendirildi. Bu gelişmenin ardından, Osmanlı ordusunun yola çıktığı ve bölgedeki Kürt emirlerinin askerleriyle orduya katılma hazırlığı içinde olduğu haberini alan Safevi valisi Karahan kuşatmayı kaldırarak geri çekilmek zorunda kaldı. Nihayet şehir Eylül 1515'te şehir Osmanlı hâkimiyetine girdi. Tüm bu gelişmeler, Diyarbakir'in Osmanlı hâkimiyetine girişinde eşrafın ve şehir halkının iradesinin başat rol oynadığını göstermektedir.

Eşraf ve Şehir İdaresi

Osmanlı hâkimiyetinin hemen ardından Safevilerden alınan yerler, Diyarbakir eyaleti adıyla Osmanlı idari sistemine dâhil edildi. Diyarbakir/Amid tarihî rolüne uygun olarak oldukça geniş sınırlara sahip bu eyaletin merkezi/paşa sancağı oldu. Osmanlı hâkimiyetindeki Diyarbakir'in, merkezden oluşturulan teoriler üzerinden yüzeysel değerlendirmesi, idari anlamda sadece merkezin şekillendirdiği ve keskin tarihsel kopuşların yaşandığı bir şehir tanımı ortaya çıkarsa da daha ciddi okumalar, şehrin kendi özgün yanlarının önemli bir kısmını, tarihsel süreklilik bağlamında, Osmanlı dönemine taşıdığını göstermektedir. Kuşkusuz bu özgün yanların, belirgin yansımalarından biri yerel güçler olarak tanımlayabileceğimiz sınıflardır. “*Yerel güçler*” olarak nitelendirdiğimiz bu sınıflar, genel bir değerlendirmeyle, şehrin çevresindeki Kürt emirlikleri ve emirliklerin dayandığı temel unsurlar olan aşiretler ile şehir merkezlerindeki eşraftan oluşmaktaydı²⁵.

Eyaletin ilk valisi Bıyıklı Mehmed Paşa, İdris-i Bidlisî'nin tavsiyelerine dikkate alarak daha bölgenin tamamına hâkim olmadan tımar topraklarının bir kısmını yerel güçlere dağıtmaya başlamıştı²⁶. Ardından eyaletin idari yapılanmasında Kürt emirliklerine *yurdluk-ocaklık* ve *hükümet sancaklarıyla* kısmî özerklik tanındı. Bu ve benzeri gelişmeler Osmanlı'nın, hâkimiyetinin ilk yıllarında yerel güçlere bazı haklar tanıyan bir yönetim sistemi kuracağını gösteriyordu. Bununla birlikte paşa sancağı olan Diyarbakir, merkezden atanan beylerbeylerince yönetilmekteydi. Resmi tanımlamalara göre şehirde yaşayanlar, yaşam pratikleri içinde, şehrin sosyal ve ekonomik bağlamda dinamik unsurları olmalarına rağmen şehir yönetiminde nerdeyse tamamen etkisizdiler. Şehrin Osmanlı hâkimiyetine girmesini isteyen, bunun için çaba harcayan eşraf bu iktidar değişiminden bir beklenti içindeydi. Bu beklenti doğrultusunda Osmanlı hâkimiyetinin hemen ardından eşraf, paşa sancağı olarak merkezce, geniş bir çevreyi kontrol görevi yüklenen ve bu özelliği sebebiyle geniş bir hinterlandı olan şehirde kendi nüfuzlarını sürekli kılacak kanallar açma çabası içine girdi. Şehrin önde gelen aileleri olarak tarihsel konumlarını korumak üzere stratejiler üreten eşraf, genel olarak merkezin gücünü kullanmakta ve bu bağlamda merkezle patronaj ilişkisi içinde bulunmaktaydı. Dolayısıyla emirlik ve aşiretler gibi özel bir konum talebinde bulunmuyorlardı. Bununla birlikte Osmanlı'nın kuracağı sistem içinde kendi varlıklarını/nüfuzlarını sürdürmek niyetindeydiler. Eşraf, bu konuda Osmanlı sistemi içinde

---

*olmakla beraber Sultan Selim Han hazretlerinin dahi hüsn u nazar ve itimadını kazanmış idüğü cihetle Mevlana İdris'in tertibi vecihle sultan-ı müşarünileyh tarafından (Amid) ahalisine istimalnâme irsal buyurulmuş...”. Ali Emiri, “Yavuz Sultan Selim Ham Hazretleri tarafından (Amid) Şehrinin Suret-i Feth ve Teshiri”, *Amid-i Sevda*, Matbaa-i Amidi, Diyarbakir 1324, sayı 1, s. 6-7.*

²⁵ Bu emirlik ve aşiretler için bkz: Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selatîn*, c.I, s.419-420; Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1982, s.30. Şakir Epiözdemir, *1514 Amasya Anlaşması Kürt-Osmanlı İttifakı ve Mevlana İdris-i Bidlisi*, Pêri Yayınları, İstanbul 2005; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 4. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri, I. Kısım Merkezi ve Umumî Kanunnâmeler, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992. Ayn-ı Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Divân*, İstanbul 1280, s. 29; s.463.

²⁶ Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakir)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s.87.

çok fazla sıkıntı yaşamamış, aşağıda örnekleri sunulacağı üzere hemen her dönem şehirde etkinliğini hissettirebileceği alanlar bulmuştur.

Eşrafın şehir idaresinde rolü genellikle “*temsilcilik*”, “*aracılık*” ve “*yardımcılık*” şeklinde tanımlanır²⁷. Bu tanımlamalar eşrafın şehirdeki rolüne dair bazı veriler sunsa da eşrafın şehirdeki rolünü oldukça basite indirgemekte ve bu rolü salt merkezi iktidar ile ilişkilendiren bir yaklaşım sergilemektedir. Aşiretler gibi diğer yerel güçler ile kıyaslandığında şehirli ve yerleşik aileler olarak eşrafın iktidarla ile ilişkisinin daha iyi olduğu kabul edilebilir²⁸. Buna rağmen merkezi yönetim ve temsilcilerine tamamen tabii olan eşraf profilinden çok, gerektiğinde şehrin ve çevresinin rantı için hem kendi aralarında hem resmi de görevliler ile çatışabilen bir eşraf profili daha doğru olur. Eşraf ile merkezi yönetim arasında daha çok iktidarın gücüne paralel olarak dönemsel dalgalanmalar yaşayan bir ilişki düzeyinden bahsedilebilir. Eşraf, bazen özellikle de yerel ve bölgesel tehlikeler ortaya çıktığında merkezi iktidarla işbirliğine giriyor hatta bazı durumlarda tamamen Osmanlı görevlilerine tabi olarak kendi güvenliklerini sağlıyorlardı. Bu yerel tehlikeler genellikle, kendi silahlı güçleri bulunan çevre aşiretlerdi. Ama tüm bunlardan daha fazla genellikle şehirde Osmanlı görevlisi olarak atanmalarını sağlayacak bir strateji takip ederek, şehrin hem resmi hem de doğal yöneticisi haline geliyorlardı. Böyle durumlarda eşraf daha çok kendi arasında çatışan gruplara dönüşüyordu. Ama iktidar eşrafın şehir üzerindeki etkinliğine izin vermediği zamanlarda da iktidar ve temsilcileriyle çatışmaktan da geri kalmıyorlardı. Kısacası eşraf hemen her dönemde şehrin idaresinde, yardımcı değil asli unsur olma çabasıydı. Aşağıda Osmanlı hâkimiyetinin başlarından itibaren ele alınacak ama özellikle de ondokuzuncu yüzyıla yoğunlaşacak olan örnekler bu durumu bariz bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Onaltıncı yüzyılda şehir eşrafı arasında ön plana çıkan Melik Ahmed Paşa, fakir biri iken kendi çabasıyla ciddi bir ekonomik güce ulaşmış, bu güç sayesinde Diyarbakir bürokrasisine de sirayet edebilmeyi başarmış ve iltizam usulüyle ordunun ihtiyaçlarını karşılama işlerini yürütmüştür²⁹. Bu sırada İran savaşlarına serdar olan Özdemiroğlu Osman Paşa ile tanışmış ve Osman Paşa'nın aracılığıyla beylerbeyi rütbesiyle Musul'a vali olarak atanmıştır. 1585'te atandığı bu görevden iki yıl sonra 1587'de alınması üzerine, tekrar memleketine dönmüştür. Muhtemelen beylerbeylik rütbesinde bulunmuş biri olarak şehirde geçmişe oranla daha etkili olmuştur. Ancak bu güç 1591'de şehre vali olarak atanan Deli İbrahim Paşa ile çatışmasına ve bu çatışma sonrasında 1592'de şehrin ileri gelenlerinden Receb Ağa ve Alaeddin Beylerle birlikte idam edilmesine sebep olmuştur³⁰. Ali Emiri bahsetmese de vefat ettiğinde, muhtemelen yaptığı veya yaptığı varsayılan yolsuzlukları sebebiyle devlete borçlu kabul edilen Ahmed Paşa'nın mal varlığının bir kısmı Diyarbakir defterdarı aracılığıyla vali İbrahim Paşa'ya satılmıştır³¹.

Onyedinci yüzyılın ilk yarısında ise şehrin hafızasında önemli bir yer edinen isim, şehrin önemli eşraf ailelerinden Azizzâdeler'in ilk atası olan ve 4. Murad tarafından öldürülen Şeyh Aziz Mahmud Urmevî'dir. Şeyh Mahmud, Tebriz yakınlarındaki Urmiye

²⁷ Özer Ergenç, “Osmanlı Klasik Dönemindeki «Eşraf ve A'yan» Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları III*, İstanbul 1982, s. 106.

²⁸ Mardin örneği için bk., İbrahim Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti: Mardin*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2009.

²⁹ Ali Emiri, “Evail-i Halinde Fakir İken Ticaret ve ZiraateSa'y ve İkdâm ile (Amid) Şehrinin Azam Agniyasından Olan (Sahib-i Camii) Melik Ahmed Paşa”, *Amid-i Sevda*, Matbaa-i Amidî, Diyarbakir 1325, sayı 6, s.81.

³⁰ Ali Emiri, *Diyarbakir A'yan ve Eşrafı...*, v. 109.

³¹ BOA, İE.ML., 2/105.

kasabasından, irşad faaliyetleri için Diyarbekir'e gelmiş bir Nakşibendi şeyhi idi. Şehre ne zaman geldiği konusunda kesin bilgi olmasa da geldikten hemen sonra sadece Diyarbekir'de değil bölgenin tamamında önemli bir etkiye sahip olduğu bilinmektedir. Katip Çelebi "*Cümle Diyarbekirlikendiyemürid ve müteakid olub aziz başı için deyü and içerler*" diyerek şeyhin bölgedeki etkisini vurgular³². 4. Murad, Bağdat seferi dönüşünde Diyarbekir'e gelir. Şeyhle tanışır ama sonrasında şeyhin öldürülmesi emrini verir. Öldürülme sebebiyle ilgili çok farklı rivayetler olmakla birlikte, kaynakların bulunduğu nokta Şeyhin hem şehirde hem de çevresinde elde ettiği gücün 4. Murad'ı tedirgin etmiş olmasıdır. Bazı kaynaklarda 40 bin müridi olduğu söylenen Şeyhin Osmanlı otoritesini sarsacak bir güç olarak görülmüş olması öldürülmesinin sebebi olabilir³³. Şeyhin idamının ardından hem tarikatın gücünün iyice azaldığını düşünen hem de tepkileri azaltmak isteyen Sultan Murad, Şeyhin çocuklarına ilgi göstererek Diyarbekir'deki bazı gelirleri bu aileye tahsis etmiştir. Bunlar arasında bazı mukataa gelirleri³⁴ ile Kabi köyünün gelirleri yer almaktaydı³⁵. 1910 yılına kadar ellerinde kaldığını bildiğimiz bu gelirler Azizzâdeler olarak anılan ailenin uzun süre şehirde tarikat gücü yanında ekonomik güce de sahip olmalarını sağlamıştır³⁶.

Onyedinci ve onsekizinci yüzyılın sonuna kadar kayıtlarda Osmanlı resmi görevlisi olarak gördüğümüz birçok isim aslında Diyarbekir eşrafındandır. 1727-28'de Diyarbekir valisi olan İbrahim Paşa Diyarbekir merkezden olmasa bile çevresindedir. 1740'ta vali olan Çeteci Abdullah Paşa Diyarbekirlidir³⁷. Valiler Diyarbekirli olmadıkları takdirde en azından kapı halkları içinde eşraftan hatırı sayılır sayıda isimler yer alıyordu. Örneğin, onyedinci yüzyıl valilerinden Vezir Ömer Paşa, Enderunda yetişmişti. Ama kapı halkı arasında Şeyhzâdeler, Müftizâdeler, Çınarzâdeler gibi Diyarbekir eşrafından birçok isim yer alıyordu³⁸. Onyedinci yüzyılın sonlarında voyvodalık yapanlardan biri Kürd Mehmed Ağa'dır³⁹. 1733'te şehirde Alaybeyi, Kiki Beyi Hacı Mehmed Bey'dir⁴⁰. 1742'de Amid voyvodası Diyarbekir eşrafından Semanzâde Ahmed Ağa'dır⁴¹. Onyedi ve onsekizinci yüzyılda eyalet gelirlerinin önemli bir kısmının, Diyarbekir voyvodalığı da dâhil, maktu ve mukataa haline getirilmesi eşrafın ekonomik gücünü arttırmıştır. Bu gelirlerin ihalesi merkezden birileri tarafından alınsa bile ihaleyi alanların işlerin yerinden idaresi için yerel ortaklar edinmek zorunda kalması, eşrafın bu gelirlerin bir kısmına ortak olmasını sağlıyordu⁴². Mukataa ve iltizam sistemleri ile kazanılanlar sadece ekonomik kazançlar değildi. Bunlar aynı zamanda önemli ölçüde idari yetkiler de tanıyan uygulamalardı. Dolayısıyla bu yolla eşraf bir yandan yaşadığı şehrin ve çevresinin rantına sahip olurken diğer yandan orayı yönetme ayrıcalığına sahip oluyordu. Şüphesiz bu ayrıcalık hem resmi görevliler ile eşraf, hem aşiret ile eşraf hem de eşrafın kendi arasında politik ve ekonomik kıskançlıklara da sebep oluyordu.

³²Katib Çelebi, *Fezleke*, c.II, Ceride-i Havadis Matbaası, İstanbul 1287, s.214.

³³Bkz. Katib Çelebi, *Fezleke*, c.II, s 214 vd; *Evlıya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 40 ve Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, c.II, Neyir Yayınları, Ankara 1990, s. 632.

³⁴BOA, İE. ENB., 2/125 ve 2/193.

³⁵DŞS 607, Evasıt-ı Şaban 1255 tarihli belge.

³⁶Ali Emiri, *Diyarbakır A'yan ve Eşrafı...*, v. 94 ve 105; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, c.II, s 634.

³⁷Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, c.I, haz: Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s.80

³⁸İ. Metin Kunt, *Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir Gideri 1670-71*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları no 162, t.y., s. 20-21.

³⁹Kunt, *Bir Osmanlı Valisi...*, s. 19.

⁴⁰DŞS 310, 2 Şaban 1145 tarihli belge.

⁴¹DŞS 315, 26 Cemaziye'l-evvel 1155 tarihli belge.

⁴²Özlem Başarı, "Diyarbakır Eyaleti Örneğinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Mukataalar Özelinde Üretim ve Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX / 1, 2014, s.128-152.

Şehir yönetiminde eşrafın, onsekizinci yüzyılın sonlarında başlayıp ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında da devam eden etkisi, yukarıda bahsettiğimiz politik kıskançlıkların düzeyi ve pratik yansımalarına dair önemli örnekler sunmaktadır. Şehir yönetimi bu dönemde eşraftan Şeyhzâdeler ve Güraniler ile Milli aşireti ve merkezi yönetim arasındaki iktidar kavgalarının arenası haline gelmiştir. Şehzâdeler, 1785-1814 arasında şehirde mütesellimlik, voyvodalık ve valilik görevlerini neredeyse kendi tekellerine almış durumdadırlar⁴³. Bu aileden Şeyhzade İbrahim Paşa ilk 1801’de olmak üzere iki kez valilik yapmıştır. 1809’da tekrar vali olan Şeyhzâde İbrahim Paşa’nın ikinci valiliği 4 yıl sürmüştür ki; bu süre dönemin valilerinin görev süresi ile karşılaştırıldığında uzun bir süredir. Şeyhzâde İbrahim Paşa vefat ettiği 1814’te torunu Şeyhzâde Hafid Mehmed Bey Diyarbekir voyvodası ve mütesellimidir⁴⁴.

Diyarbekir eşrafi arasında Şeyhzâdelerin en büyük rakibi Güranlızâde ailesidir. Halen de Diyarbekir’de temsilcileri olan bu aile Molla Gürani ile ilişkilendirilir⁴⁵. Şeyhzâdeler gibi seyyid olan aile, Diyarbekir’de nakibüleşraflıkla birlikte birçok idari görev de üstlenmişlerdi. 1817’de Diyarbekir mütesellimi olan Güranlızâde Mustafa Bey, daha sonra şehirdeki çatışmalar sebebiyle idam edilmiş ve bütün emlakine el konulmuştur⁴⁶. Aynı aileden Güranlızâde Mehmed Paşa ise 1823’te mir-i miranlık rütbesi ile Diyarbekir valisi oldu⁴⁷. Ancak bu vali de halka pek çok eziyetlerde bulunması ve şehrin sevilen ulemasından Abdulhamid Efendi’yi çeşitli suçlamalarla öldürtmesi sonrasında görevinden azledilmiş ve Ekim 1823’te Bağdat’ta idam edildi⁴⁸.

Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında şehir yönetiminde yaşananlar, eşrafın hem kendi içinde hem merkezden atanan yöneticiler ile şehrin hâkimiyeti/rantı için karşı karşıya geldiklerini göstermektedir. 1819’da bu çatışmalara aslında yeni sayılmayacak ama uzun süredir şehirle ilişkisi bağlamında çatışmalarda yer almayan bir taraf katılacaktır: *Aşiret*. Şehrin paşa sancağı olmasının en önemli getirisi belki de uzun süre, şehir dışı güçlere karşı güçlü bir konum edinmesi ve zaman içinde yakın çevresinin aşiretlerden temizlenmiş olmasıydı. 1819’da Milli aşiretinden birinin, Deli Behram Paşa’nın, vali atanması şehrin bu avantajını bir süreliğine de olsa ortadan kaldırmıştır. Şehir eşrafiyla özellikle de Şeyhzâdeler ile kan davası derecesinde sorun yaşayan Milli aşiretinden birine valilik tevcih edilmesi, merkezi hükümetin şehir eşrafını, aşiretler eliyle “*terbiye etme*” niyetinde olduğunu göstermektedir. Behram Paşa vali atandığında, Milli aşireti ile Şeyhzadeler arasında onsekizinci yüzyılın sonlarında başlayan sorunlar her iki tarafın da hafızasında tazeliğini koruyordu. Behram Paşa şehre gelir gelmez takındığı rivayet edilen tavır, intikam niyetinde olduğunu göstermektedir⁴⁹. Eşrafın anlatılarına dayanan bu rivayete göre Behram Paşa, “*tedibiniz taraf-ı devletten bana havale edilmiştir, sizi öldüreceğim, keseceğim, malınızı yağma, evlerinizi ihrak edeceğim*” diyerek halkı korkutmuştur⁵⁰. Bu hadiseyi merkezdeki resmi belgeler, yani vali Behram Paşa ve çevresinin gönderdiği belgeler, üzerinden değerlendiren Ahmed Cevdet Paşa; “*Diyarbekir halkı birkaç defadır ettikleri yanlarına kalıp*

⁴³ Ali Emiri, *Diyarbekir A’yan ve Eşrafi...*, v.213.; Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, c.III, s.785; İbrahim Yılmazçelik, *XIX Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Türk Tarih Kurumu, Ankara1995, s.194-195; Abdulgani Fahri Bulduk, *Diyarbekir Valileri*, haz.: Eyüp Tanrıverdi, Ahmet Taşgın, Medrese Yayınları, Ankara 2007, s.145

⁴⁴ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s. 191-195.

⁴⁵ Molla Gürani’nin nereli olduğuna dair farklı rivayetler için bk.,M.Kâmil Yaşaroğlu, “Gürani, Molla” maddesi, *D İA*, c. 14, İstanbul 1996, s.248-250.

⁴⁶ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s. 194.

⁴⁷ Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, c.IV, s.1051.

⁴⁸ Yılmazçelik, *XIX Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s.253.

⁴⁹ Bulduk, *Diyarbekir Valileri*, s.149 vd.

⁵⁰ Bulduk, *Diyarbekir Valileri*, s. 151.

şımarıldıklarından bu defa da böyle bir mesele çıkarmak niyetindedirler” diyerek olaylardan eşrafi sorumlu tutmuştur. Yine Ahmed Cevdet Paşa’ya göre eşraf, Diyarbekir’de vali ikameti istemiyor, mütesellimle idare olunup, mütesellimliğin de kendilerine verilmesini istiyorlardı⁵¹. Şehirde kanlı çatışmaların yaşanmasına sebep olan bu sorunda Behram Paşa şehir eşrafından Gürânizâdeler ile ittifak kurarken eşrafın önemli bir kısmı Şeyhzâdelerin yanında yer almış ve valiye karşı isyan başlatmışlardır. Buna karşılık kendisi de asabiyet (aşiret) sahibi olan vali, Milli aşiretini yardıma çağırılmış ve Milli İskanbaşısı Eyüb Bey ve Diyarbekir aşiretlerinden Telli İbrahim Bey ile Hüseyin Bey’in yardıma gelmesiyle isyan bastırılmıştır. Bu başarı karşısında Eyüb Bey, Telli İbrahim ve Hüseyin Beyler taltif edilirken Şeyhzâde Hafidi Mehmed ve taraftarlarının mukataa ve emlakine el konulmuş, kendileri de sürgüne gönderilmiştir. Bununla birlikte şehirde yaşananlar Behram Paşa’nın valilik yapmasını olanaksız kıldığından, o da görevinden alınmıştır. Bu olaydan sonra şehirde eşrafın gücü önemli ölçüde kırılmışsa da, Tanzimat Fermanı’na kadar Gürânizâdeler ile Şeyhzâdelerin mücadeleleri devam etmiştir⁵².

Eşrafın resmi görevlere bu kadar yoğun bir şekilde talip olmasının en önemli sebebi, bu görevlerin hem nüfuz hem de ekonomik olarak, başka alanlarla kıyaslanmayacak ölçüde, önemli getirilerinin olmasından kaynaklanmaktaydı. Üst düzey devlet görevlisi olmak ya da iltizam ve mukataa gelirlerine sahip olmak ticaretten daha fazla kazanç sağlayan veya farklı ticari gelirlere kapı aralayan imkânlardı. Faroqhi’nin de belirttiği gibi, mültezimler genellikle idare ettikleri bölgenin en nüfuzlularıydı ve bazı yerlerde büyük bir iltizamı elinde bulunduran kişinin bazı devlet görevlileri için aday gösterme hakkı bile vardı⁵³. Şehrin paşa sancağı olması, doğrudan merkezle irtibat kurulabilmesi ve yine bu özelliği sebebiyle sahip olduğu hinterlant şehir idaresinin önemini arttıran hususlardı.

Eşraf ve Osmanlı Yenileşmesi

Tanzimat Fermanı tüm imparatorluk sınırlarında olduğu gibi Diyarbekir’de de idari anlamda modernleşmeyi/merkezleşmeyi beraberinde getirdi. Tanzimat, Ş.Mardin’in ifadesiyle devletin “çevreye daha derinlemesine gir(mesi)”⁵⁴ sonucunu doğurdu. Diyarbekir eyaleti 1845’e kadar Tanzimat uygulamalarının dışında bırakılsa da, yoğunlaşan merkezleşme çabalarının etkisi 1839’dan hemen sonra görülmeye başladı. Bu bağlamda en önemli gelişme, merkezleşme adına Kürt emirliklerine son verilmesiydi. Cizre Emiri Bedirhan Bey’in emirliğine son verilmesinin ardından kurulan Kürdistan eyaleti (1847-1868) bölgedeki yerel güçleri tamamen saf dışı bırakma girişimiydi. Emirliklerin kaldırılmasıyla aşiretlerin daha küçük parçalar halinde, alt edilebilir bir konuma getirileceği düşünülüyordu. Merkezleşme politikalarına göre eşraf da yönetim merkezlerinin değiştirilmesi ile etkisiz hale getirilecekti. Bunun için Diyarbekir eyaleti bazı değişiklikler ile Kürdistan eyaletine dönüştürüldükten hemen sonra eyaletin merkezi Diyarbekir’in de değiştirilmesi girişimleri başladı. Bu süreçte, eşrafı saf dışı bırakmak için bir yandan idari sınırlar değiştirilirken diğer yandan yeni idari merkezler oluşturulmaya çalışıldı. Bunun için yeni eyaletin merkezi olarak Ahlat düşünüldü. Böylece yüzyıllardır bölgede yönetim merkezi olan Diyarbekir’in yerine yeni bir merkez ihdas edilmiş ve Diyarbekir eşrafı da saf dışı bırakılmış olacaktı. Bu girişim tüm yazışmalara rağmen pratikte hayata geçirilemedi. Gelen her vali bölgeyi yönetmek için kendini Diyarbekir’de oturmaya zorunda hissediyordu. Sonunda Diyarbekir tekrar paşa sancağı

⁵¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 6, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1994, s.2654-2655

⁵² Bk. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c.6, s.2954 vd.; Bulduk, *Diyarbakir Valileri*, s. 151-154; Beysanoğlu, *Fikir ve Sanat Adamları*, c. I, s.283; Beysanoğlu, *Diyarbakir Tarihi*, c. II, s.714; Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakir*, s. 191-194

⁵³ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, Tarh Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s.367.

⁵⁴ Şerif Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset, Makaleler 1*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s.52.

yapıldı⁵⁵. Görünen o ki; Osmanlı, tarihî gelişimin dışına çıkarak bölgede bir merkez yaratacak güçte değildi. İdari değişiklikten beklenenin elde edilememesiyle, 1868’de Kürdistan eyaleti yeniden Diyarbekir eyaletine dönüştürüldü⁵⁶.

Tanzimat sonrası, yerel yönetimlerde en büyük değişiklik meclisli sisteme geçilmesi oldu. Meclisli sistem ile yerel güçleri tamamen saf dışı bırakma stratejisi yerine, daha makul düzeylerde yönetime dâhil etme yöntemine başvuruldu. Bunun için başvuru olan yöntem idari, adli ve mali alanlarda yerel temsilcilerin katılacağı meclisler oluşturulmasıydı. Meclisler aracılığıyla, eşraf şehir yönetimine belli kurallar çerçevesinde dâhil edilmiş oldu. Meclis üyeleri nizamnamelerle belirlenmiş bazı şartlara haiz olanlar arasından seçimle belirleniyordu. Bu şartlar nerdeyse eşrafı tarif etmekteydi. İlk şart muteberândan olmaktı. 30 yaşını geçmemiş, Türkçe okuryazar olmak ve vilayet ile liva merkezlerinde yılda en az 500 kuruş, kaza merkezlerinde ise 150 kuruş vergi vermiş olmak, meclislere üyelik için aranan diğer şartlardı⁵⁷. Ancak bu gelişmeler eşrafın, daha fazla güce sahip olmak için, birbirleriyle ve imkân bulduklarında merkezi otoriteyle karşı karşıya gelebilecekleri “*kuralını*” tamamen ortadan kaldırmadı. Eşraf şehir üzerindeki etkinliğini meclisler üzerinden sürdürmeye çalıştı.

Yeni dönemin en önemli değişikliklerden biri de, Osmanlı Avrupa ilişkileri, yeni yönetim anlayışı vs. bir dizi gelişmenin Osmanlı idari yapısında gayrimüslimleri de önemli bir aktör haline getirmesiydi. Meclisli sistemde nüfuslarına bakılmaksızın gayrimüslimlere eşit aza bulundurma hakkı tanınmıştı. Bu hak, bir yandan yaşamın her alanında var olmalarına, hatta yaşamın bazı alanlarında baskın olmalarına ve kendi cemaat yapılanmalarında oldukça geniş bir özerkliğe sahip bulunmalarına rağmen idari/politik alanlarda varlıklarına izin verilmeyen gayrimüslimlerin bu alanlara da girmesini sağlarken diğer yandan şehirdeki politik çatışmalara yeni bir taraf/aktör kazandırdı. Eşraf bu yeni aktörü, Osmanlı’nın yıkılışına kadar, hatta Cumhuriyet döneminde de, doğal bir aktör olarak kabul etmeyecek ve her fırsatta gayrimüslimlerle çatışacaktır. Bu çatışmanın sebepleri genel olarak şöyle özetlenebilir; (1) Yönetim hakkını sadece kendilerinde gören Müslüman eşrafın gayrimüslim seçkinlerle yönetim alanlarında (özellikle de meclislerde) karşı karşıya gelmeleri (2) ondokuzuncu yüzyıl ve sonraki süreçte gayrimüslimlerin “*dış düşmanların*” temsilcileri olarak görülmesine sebep olan politik gelişmelerin yaşanması, (3) gayrimüslimlerin yerel tüccar ve esnaf olmanın ötesinde uluslararası şirketlerin yerel temsilcileri haline gelerek ekonomik güçlerini arttırmaları, (4) bölgedeki misyonerler ve konsoloslukların etkisiyle gayrimüslimlerin kendilerini güçlü hissetmeleri (5) bölge Müslümanları üzerinde henüz etkili olmayan ulusçuluk düşüncesinin bölge gayrimüslimlerini etkilemesi ve daha politik tavırlara itmesi, (5) tüm bunların Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar arasında yüzyıllar içinde oluşmuş dengeyi bozması, politik ve ekonomik kıskançlıklar sebep olması.

Şehirde eşraf ile gayrimüslimler arasında ilk ciddi çatışma 1895’te yaşandı. Bu tarihte şehirde yaşanan olaylar aslında yüzyıllardır beraber yaşamış ve bir şekilde kendi aralarında birlikte yaşama dengesi oluşturmuş tarafların 93 harbi ve Berlin Antlaşması (1878) sonrasında ne derece ayrıştığını göstermekteydi. 1895’te Anadolu’nun birçok yerinde yaşanan olaylara paralel Diyarbekir’de de kanlı çatışmalar yaşandı. Resmi kayıtlara göre bu olaylarda uluslararası güçler tarafından şehrin Ermenilere verilmek istendiğine dair iddialar etkili olmuştu⁵⁸. Öyle anlaşılıyor ki; bu iddialar karşısında eşrafın şehri sahiplenme refleksi

⁵⁵ Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti: Mardin*, s.81.

⁵⁶ Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti: Mardin*, s.81

⁵⁷ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s. 277.

⁵⁸ BOA, A.MKT.MHM. 636/21.

harekete geçmiş ve şehri korumaya yönelik stratejiler belirlemelerine yol açmıştır. Diyarbakır eşrafından Pirinçzâde ve Cemilpaşazâde⁵⁹ gibi ailelerin önemli rol oynadığı bu olaylar yirminci yüzyılın başlarında da tekrarlanmıştır. Bu çatışmalarda eşrafın liderliğini Pirinçzâde Arif Efendi yapmıştır⁶⁰. 1915 olaylarında ise Diyarbakır valisi Reşid Bey başkanlığında yine Cemilpaşazâde Mustafa, Yasinzâde Şevki Bey, Zazazâde Hacı Süleyman, Cerciszâde Abdülkerim, Direkçizâde Tahir, Pirinçizâde Sıtkı, Halifezâde Salih, Ganizâde Servet, Muhtarzâde Salih, Şeyhzâde Kadri, Piranizâde Kemal, Yazıcızâde Kemal gibi eşraftan oluşan isimler etkin rol oynamışlardır⁶¹.

Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında eşrafı etkileyen bir diğer gelişmede, II.Abdulhamid'in bölgede politikalarının bir uygulaması olarak Hamidiye Alaylarının kurulmasıydı. II.Abdulhamid, o güne kadar alışılmamış bir şekilde aşiretlerle, en azından Kürt aşiretleri ile, daha derin bir ittifak siyaseti izledi ve bu politikaya paralel Hamidiye Alayları kuruldu. Bu siyaset, bölgedeki aşiretleri merkezin müttefiki olarak konumlandırırken, eşrafı ise tam tersi bir noktada konumlandırdı. Alayların kurulmasıyla eşraf, hem şehir ve çevresindeki etkinliğini hem de önemli bir rakip gördüğü aşiret karşısında devletin desteğini kaybetti. Eşraf, Alaylara karşı tepkisini öncelikle merkeze yoğun şikâyetler yaparak ortaya koydu. Daha sonra ise o güne kadar alışılmadık yöntemlere başvurarak, ses getirecek eylemler yaptı. 1905 ve 1907'de Hamidiye Alaylarına karşı tepkilerini klasik yöntemlerin dışına çıkararak Diyarbakır postanesini basıp, haberleşmeleri engelleyerek gösterdiler. Bu girişimler görünüşte halk tarafından önceden planlanmadan yapılmış gibi gösterilse de, aslında eşraf tarafından organize edilmekteydi. Örneğin 1907 baskını, bazı rivayetlere göre, Müftizadelerden Ziya (Gökalp) Bey, kendisi aynı zamanda Pirinçzâde Arif Efendi'nin yeğeniydi, tarafından planlanmıştı. Baskın öncesi Nakibüleşraf Kaymakamı Hacı Mesud Efendi'nin evinde toplanıp baskını planlayanlar arasında, Cemilpaşazâde Mustafa Bey, Pirinçzâde Arif Efendi gibi eşrafın ileri gelenleri yer almaktaydılar⁶². Tüm bu girişimlere rağmen eşrafın Hamidiye Alaylarına karşı başarı kazanması ancak II.Meşrutiyet'in ilanı ile II. Abdulhamid'in önce yönetim gücünü ardından tahtını kaybetmesiyle mümkün olabildi.

Yukarıda genel hatlarıyla bahsettiğimiz iki gelişme, Ermeni olayları ve Hamidiye Alayları karşısında Diyarbakır eşrafının tutumu, ondokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren eşrafın klasik tutum ve konumlanışında önemli değişiklikler olduğunu göstermektedir. Asıl itibarıyla yerel kaygı, beklenti, rant vs.den kaynaklanan eşrafın politik tutumu ve konumu bu süreçte ülke çapındaki (*ya da merkezindeki*) siyasete eklenerek sadece yerel olmaktan çıkmış ve klasik formları aşarak modern formlara bürünmüştür. Bu gelişmelerde yüzyılın sonlarında Osmanlı'nın ilk örgütlü modern muhalefet hareketlerinin ortaya çıkması ve II. Abdulhamid'in izlediği siyaset önemli rol oynamıştır. II. Abdulhamid karşıtı olarak hareket eden İttihat ve Terakki Cemiyeti/İTC(*ya da başka isimlerle öncülleri*) en önemli müttetikleri eşraf oldu. Bu süreçte eşraf hem İTC hem de şehir yaşamında sık sık karşı karşıya geldiği misyonerler/konsoloslar ve bunların etkisiyle modernlikle tanışmış gayrimüslimler aracılığıyla batıyla, batılı düşünce, strateji vs. ile karşılaştı. Tüm bu gelişmeler eşrafa "*modernleşmenin*" kapılarını araladı.

⁵⁹Cemilpaşazâdelerin önemli bir kısmı sonraki politik konumlanmaları sebebiyle bu olaylardaki rollerini reddetseler de, kaynaklar bu süreçte aktif rol aldıklarını göstermektedir. Bk.; Canlı-Uçak, *Hattın Dört Yanında Cemilpaşazâdeler*, s. 67.

⁶⁰BOA, DH.MKT.2745/72; M.FahrettinKırzıoğlu, "Ziya Gökalp Müzesi Kılavuzu, Gökalp Ailesi Kütüğü, Ziya Gökalp'in Kronolojisi ve Gökalp Albümü", *Kara-Amid*, sayı 1, s.174.

⁶¹Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, c. II, s.770.

⁶²Ziya Gökalp, *Şaki İbrahim Destanı*, İstanbul 1953; Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 92

Diyarbakir’de eşrafın modernleşme sürecinde yaşadığı değişime en önemli örnek, aslında, Hamidiye Alayları gibi eşrafın bölgedeki gücünü önemli ölçüde azaltan uygulamalar sebebiyle II. Abdulhamid’e yapılan muhalefetin zamanla ideolojik bir içerik kazanarak modern formda sürdürülmesidir. Bu ideolojik içeriğin temsilcisi ise ideolog yönü Diyarbakir’i aşp İTC’yi hatta Mustafa Kemal ve Cumhuriyet Türkiye’sinin kurucu ekibinin önemli kısmını etkileyen Ziya Gökalp’tır. 1876’da Diyarbakir’de doğan Ziya Gökalp’in hayat hikâyesi, Diyarbakir’in etkili eşraf ailelerinden olması ve ailece yaşadıklarının ideolog yönünü büyük ölçüde etkilediğini göstermektedir. İTC’yi 1894-1895’te görev gereği Diyarbakir’de bulunan Abdullah Cevdet aracılığıyla tanıdı⁶³. Ancak onu, İTC düşüncesine yönlendiren sadece Abdullah Cevdet ile tanışmış olması değildi. Ailesinin ve aile çevresinin Mili Aşireti reisi aynı zamanda Hamidiye Alayları Genel Kumandanı İbrahim Paşa ile bazı sorunlar yaşamış olması, Abdulhamid’in atadığı valilerin Diyarbakir’deki uygulamaları Ziya Gökalp’i daha küçüklüğünden itibaren II. Abdulhamid karşıtı bir konuma itmişti. Yine aile anılarında anlatılan Ermenilerle ilgili bazı olaylar kendisinin ve ailesinin Ermeni olaylarında aktif rol almasının arka planındaki sebepleri açığa çıkarmaktadır. İTC ile tanışması ondaki muhalifliğin sadece teorik boyutunun oluşmasını sağlamış gibidir. Bu teorik boyut sadece Ziya Gökalp’i değil eşraf ailelerine mensup birçok genci etkilemiş görünmektedir⁶⁴. Kısacası eşraf, yeni karşılaştığı modernleşme serüveninde de, sadece merkez(ler)in etkisinde kalmamış, süreçte aktif bir rol alarak etkin olmaya çalışmıştır

Sonuç

Osmanlı dönemi Diyarbakir’iyle ilgili bu çalışmada, “*şehirlerin ne tür bir hayat süreceğinin*” tek belirleyicisinin hemen hiçbir zaman tek başına iktidar olmadığı/olamayacağı, şehrin/sherhlinin de bir iradesinin olduğu önermesi tarihsel panoramik bir bakışla ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu bağlamda aslında şehir tarihinin, iktidarca öne sürülmüş bir sürü bürokratik teori ile bunların soğuk ve insandan arındırılmış yansımaları üzerinden okunamayacağı görülmüştür. Cansever’in “*Şehir bir ön-iradenin ürünüdür*”⁶⁵ tespitinden yola çıkarak, şehrin kuruluş aşamasında ortaya konulan ön-iradenin bir devamı şeklinde dönemsel güncellemelerle süreklilik gösteren bir iradeden bahsetmek mümkündür. Kuşkusuz bu irade, Farabi’nin de belirttiği ve yukarıda değindiğimiz şehri özgün kılan iradenin çekirdeğini oluşturur.

Modern dönem ve sonrasında şehir teorilerini kurgulayanların ve şehre bu kurgular çerçevesinde bakanların İslam şehrine dair öne sürdükleri “iradesiz” olma vasfı, bazen “iradenin” tanımı, aranma şekli vs.den kaynaklanırken bazen de bariz bir medeniyet algısının tezahürüydü. Bu çalışma tam olarak da bu kurgu karşısında İslam şehrini idealize etmeden, kendi dinamikleri içinde İslam/Osmanlı şehrinde iradenin varlığını zaman (*Osmanlı Dönemi*), mekân (*Diyarbakir*) ve konu (*eşraf ve şehir idaresi*) sınırları içinde arama çabasıydı.

Sonuç olarak; bu çalışmadan Osmanlı dönemi Diyarbakir’inde eşraf olarak isimlendirdiğimiz şehir seçkinlerinin, hemen her dönem şehrin idari/politik yapısında, az veya çok, bir şekilde etkili oldukları veya etkili olmak için girişimlerde bulunarak “*şehrin iradesini*” ortaya koydukları anlaşılmaktadır.

⁶³ Bk., E.B. Şapolyon, *Ziya Gökalp: İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İ. Berkalp Kitabevi, İstanbul 1943, s. 28-29; M.Nihat Gökalp, “Ağabeyim Ziya Gökalp’in Hayatı”, *Ziya Gökalp*, c. 2 , sayı: 6, Ocak-Nisan 1977, s. 173.

⁶⁴ B.O.A., DH.MKT., 2098/26, ve 2183/63 ile İ.HUS. 73/1316/L-05; BEO, 1267/94981.

⁶⁵ Turgut Cansever, *Osmanlı Şehri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.91.

Kaynakça**Başbakanlık Osmanlı Arşivi**

A.MKT.MHM. 636/21; BEO, 1267/94981; DH.MKT., 2098/26, 2183/63, 2745/72; İ.HUS. 73/1316/L-05; İE. ENB., 2/125, 2/193; İE.ML., 2/105.

Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri (DŞS)

310, 315, 355, 375, 592, 590 Nolu Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri.

Kitaplar-Makaleler-Bildiriler

Acun, Fatma (2005): "Osmanlı Şehirlerinde Devlet ve Sivil Toplum", Sivil toplum 3(10), 51-60.

Ahmed Cevdet Paşa (1994): *Tarih-i Cevdet*, c. 6, Üçdal Neşriyat, İstanbul.

Akgündüz, Ahmet (1992): *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, 4. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri, I. Kısım Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

Ayn-ı Ali Efendi (1280): *Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvân*, İstanbul.

Başarır, Özlem (2014): "Diyarbakir Eyaleti Örneğinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Mukataalar Özelinde Üretim ve Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX / 1, 127-166.

Beysanoğlu, Şevket (1957): *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, c. I, İstanbul.

Beysanoğlu, Şevket (1990): *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, c.II, Neyir Yayınları, Ankara.

Bourdieu, Pierre (2005): *Pratik Nedenler*, çev: Hülya Uğur Tanrıöver, Hil yayınları, İstanbul.

Bulduk, Abdulgani Fahri (2007): *Diyarbakir Valileri*, haz.: Eyüp Tanrıverdi, Ahmet Taşğın, Medrese Yayınları, Ankara.

Canlı, Cemalettin -Uçak, Halil İbrahim (2012): *Hattın Dört Yanında Cemilpaşazadeler*, Dipnot Yayınları, Ankara.

Cansever, Turgut (2010): *Osmanlı Şehri*, Timaş Yayınları, İstanbul .

Çadırcı, Musa (1997): *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Çelik, Celalettin, (2012): "İslam Şehri'nden Şehir İslamı'na: Tarihsel Tecrübeden Sosyolojik Pratiğe Şehrin Medeniyet Kodları", *Milel ve Nihal*, 9 (3), 137-156

Durakbaşa, Ayşe Nilüfer (2010): "Taşra Burjuvazisinin Tarihsel Kökenleri", *Toplum ve Bilim*, 2010, sayı 118, c. 1, 6-38.

Emirî, Ali (1324): "Yavuz Sultan Selim Ham Hazretleri tarafından (Amid) Şehrinin Suret-i Feth ve Teshiri", *Amid-i Sevda*, Matbaa-i Amidî, Diyarbakir, sayı 1, s. 6-12.

Emirî, Ali (1325): "Evail-i Halinde Fakir İken Ticaret ve ZiraateSa'y ve İkdâm ile (Amid) Şehrinin Azam Agniyasından Olan (Sahib-i Camii) Melik Ahmed Paşa", *Amid-i Sevda*, Matbaa-i Amidî, Diyarbakir, 81-88.

- Emirî, Ali (ty): *Diyarbakır A'yanının Mevakib ve Eşrafının Terceme-i Halleri*, Basım yeri yok.
- Epiözdemir, Şakir (2005): *1514 Amasya Anlaşması Kürt-Osmanlı İttifakı ve Mevlana İdris-i Bitlisi*, Pêrî Yayınları, İstanbul.
- Ergenç, Özer (1982): “Osmanlı Klasik Dönemindeki «Eşraf ve A'yan» Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları III*, İstanbul.
- Evliya Çelebi (2004): *Seyahatname*, c. 4, haz.: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Faroqhi, Suraiya (2000): *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Feridun Bey (1264): *Münşeâtü's-Selatîn*, c.I, İstanbul.
- Gökalp, M.Nihat (1977): “Ağabeyim Ziya Gökalp'in Hayatı”, *Ziya Gökalp*, c. 2 , sayı: 6, 163-177.
- Gökalp, Ziya (1953): *Şaki İbrahim Destanı*, İstanbul.
- Hoca Sâdeddin (1280): *Tâcû't-tevârih*, İstanbul.
- Humphreys, R. Stephen (2011): *İslam Tarihi Metodolojisi, Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, çev.: Murtaza Bedir, Litera Yayıncılık, İstanbul.
- İdrîs-î Bidlîsî (2001): *Selim Şah-nâme*, haz.:Hicabi Kırlangıç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara. Göyünç, Nejat (1994): “*Diyarbakır*” maddesi, *DİA*, c. 9, 464-469.
- İlhan, Mehdi (2000): *Amid (Diyarbakır)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- İnalçık, Halil (2009): *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Kankal, Ahmet (2004): “Diyarbakır'in Osmanlı'ya İlhakında Emeği Geçenlerden Biri: Yiğit Ahmed”, *Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, Diyarbakır, 611-615.
- Kansu, Aykut (2009): *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Karpat, Kemal H. (2006): *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir, İmge Yayınevi, Ankara.
- Katib Çelebi (1287): *Fezleke*, c.II, Ceride-i Havadis Matbaası, İstanbul.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin (1956): “Ziya Gökalp Müzesi Kılavuzu, Gökalp Ailesi Kütüğü, Ziya Gökalp'in Kronolojisi ve Gökalp Albümü”, *Kara-Amid*, sayı 1, 148-240
- Kunt, İ. Metin (ty): *Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir Gideri 1670-71*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları no 162.
- Kurt, Abdurrahman (2010): “Weber'in İslam Görüşü Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 19, sayı: 1, 1-23.
- Mardin, Şerif (1992): *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler I*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Öz, Mehmet (1999): “Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 12, sayı 1, 27-33.
- Özcoşar, İbrahim (2008): *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, Beyan Yayınları, İstanbul.

- Özcoşar, İbrahim (2009) *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti: Mardin*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin.
- Said Paşa (1302): *Diyarbakir Tarihçesi*, Diyarbakir.
- Sevgen, Nazmi (1982): *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- Sunar, Lütfi (2011): “Weber'in Tarihsel Şehir Sosyolojisi: Modern Toplumun Temeli Olarak Şehir”, *Sosyoloji Dergisi*, sayı 22, İstanbul, 423-442.
- Süreyya, Mehmed (1996): *Sicil-i Osmanî*, c.I, haz: Nuri Akbayan, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Şapolyon, E.B.(1943): *Ziya Gökalp: İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İ. Berkalp Kitabevi, İstanbul.
- Toktaş, Fatih (2002): “Fârâbî'nin Kitâbü'l-Mille Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi”, *Dîvân*, sayı: 1, 247-273.
- Turner, Bryan S.(1998): *WeberandIslam*, Routledge, London.
- Yaşaroğlu, M.Kâmil (1996): “Gürani, Molla” maddesi, *D İA*, c. 14, İstanbul, 248-250.
- Yılmazçelik, İbrahim (1995): *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Yılmazçelik, İbrahim (2001): *Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri (Katalog ve Fihristleri)*, Neyir Matbaacılık, Ankara.